

NİSPET İ'LI SIFATLARI TÜRKÇE OLARAK KARŞILAMA

Hamza ZÜLFİKAR

Geçen yüzyılın başında Türkçe kelime ve eklere yönelen, onları öne çıkarmaya çalışan yazarlar; artık *sehap* yerine *bulut*, *gendum* yerine *buğday*, *bahr* yerine *deniz*, *cebel* yerine *dağ*, *nan* yerine *ekmek*, *baran* yerine *yağmur* demeye çalışmış, yazdıkları şiirlerde Türkçe kökenli kelimeleri kullanmaya başlamışlardır. Türkçe üzerindeki perde yavaş yavaş aralanmış, Türkçe kökenli kelime ve terimlerin pırlıtsı gönülleri rahatlatmıştı. Bununla birlikte Osmanlı Türkçesinde sık kullanılan *ahlaki*, *sıhhi*, *miladi*, *nakdi*, *zaruri*, *ebedî*, *resmî* gibi *nispet* i'si ile yapılmış sıfatlardan birçoğunun Türkçe olarak karşılanması gerçekleşmemiştir. Günümüze kadar bu durum değişmeden sürüp gelmiştir. Öte yandan bu tür kelime ve terimler kanun maddeleri arasında geçiyorsa onlara dokunmak hiç mümkün olamamıştır. Aynı durumu *-en* ekiyle yapılmış zarflarda da görüyoruz. *İtibaren*, *tedviren*, *sehven*, *kısmen*, *tahminen*, *kasten*, *resen* gibi hukuk dilinde yer etmiş zarflar dilde korunmuştur. Kanun ve basın dilinde geçip de bugün iyice unutulmuş pek çok *nispet* i'li sıfatlar ve *-en* ekli zarflar, Türkler için birer yabancı kelime durumuna düşmüştür. Türkçe karşılıklarına aşağıda değineceğim *fitri*, *fitraten* aynı kökten *fitrat* bunlardan birkaçıdır. Daha dün televizyon haberlerinde dinlediğim *muhammen bedel* örneğindeki *muhammen* sıfatı da birçoklarıncı yabancı bir kelime durumundadır.

Kanunların dilinde yapılan Türkçeleştirmelere rağmen söz konusu *nispet* i'li sıfatlar büyük ölçüde korunmuştur. *İtiyadi* bunlardan biridir. 5237 Sayılı Türk Ceza Kanunu'nun 6. Maddesi'nin h bendinde *itiyadi suç* terimi şöyle geçer:

h) İtiyadı suçlu deyiminden; kasıtlı bir suçun temel şeklini ya da daha ağır veya daha az cezayı gerektiren nitelikli şekillerini bir yıl içinde ve farklı zamanlarda ikiden fazla işleyen kişi.

Bu cümlede *ya da* ile *veya* bağlaçları dışında verilmiş olan tanım, cümle kurallarına uygun yapılmıştır. *ya da*, *veya* bağlaçlarına gelince bu konudaki bilgimiz şöyledir:

Bunlar cümlede *ve ... veya ... veyahut ...* biçiminde kullanılırdı. Bu üçlü bağlaçlardan *veya* bağlacı, Türkçeleştirme çalışmalarında *ya da* biçiminde karşılanmaya çalışıldı. Bir başka üçlü biçim *ya ... ya ... ya da* idi. *ya da* bir de böyle kullanılmıştı. *Ya ben ya sen ya da o* biçimindeki kullanım inceliğine dikkat eden pek kalmadı; bir cümlede *ya da*, *veya* bağlaçlarını bir arada görebiliyoruz. Bu durumda yukarıdaki kanun metninde *ya da ... veya* tekrarı na düşmemek için cümlenin ilgili bölümü şöyle olabilirdi:

... suçun temel şeklini, daha ağır veya daha az cezayı gerektiren nitelikli şekillerini...

Burada daha söylenecek başka sözler de var. Örnek olarak eski metinlerde geçen bir de *ya dahi* (< *ya takı*) var. Anlaşılan bugünkü *ya da*'nın özgün biçimi. Binnur Erdağı Doğuer'in *Hekim Bereket, Hülasa* adlı yayınında şöyle geçiyor:

“... anun nişanı odur kim katı düşmekden *ya dahi bere yemekden sonra olur...*” (53. s., 26 a -2) günümüze aktarılması şöyle olabilir:

“... sert düşmekten *ya da yara bere yemekten olur...*”

Daha önceki yazılarımda kanun maddelerinde geçen *deyim* kelimesinin yerine *terim* sözünün kullanılmasını belirttiğim için bu konuyu tekrar açmak istemiyorum.

Söz konusu bağlaçların kullanımıyla ilgili hususa açıklık getirdikten sonra *itiyat* terimine dönebiliriz.

İtiyat, **-dı** biçiminde *Türkçe Sözlük*'te yer alan Arapça kökenli bu kelimenin sıfatı **itiyadi** sözlükte bulunmamaktadır. Sözlük hazırlayanlar; terim niteliğinde olan kelimeleri genellikle sayfaları arasına almaz, bunları terim sözlüklerine bırakır. Ancak bu durumda bir istikrar olduğu söylenemez. Bir başka husus, bu tür kelimelerin ad, sıfat ve zarf biçimleri, öteki türevleri birlikte düşünülmez. Dolayısıyla *Türkçe Sözlük*'te *itiyadi* ve *itiyadi suç* bulunmamaktadır.

Kanun metinlerinde geçen bir diğer Arapça kökenli kelime *ihtiyat*'tır. 1086 Sayılı Mülga Hukuk Usulü Mahkemeleri Kanunu'nun 105. Maddesi'nde şöyle geçer:

“*Hâkimden ihtiyati tedbire karar verilmesi arzual ile talep olunur.*”

Türkçe Sözlük'te hem *ihtiyat* hem de bunun sıfatı olan *ihtiyati* kelimesine yer verilmiş. Bu iki kelimenin yanı sıra bir hukuk terimi olan *ihtiyati tedbir* de *Türkçe Sözlük*'e dâhil edilmiştir. *huk.* kısaltmasıyla verilen tanım şöyledir:

ihtiyati tedbir “Yargılama öncesi yasal organlarca alınan önlem”

İtiyadi suç, terim sözlüklerine bırakılırken gene bir hukuk terimi olan *ihtiyati tedbir* sözlüğe alınmış. İki terimden birinin sözlüğe alınıp diğerinin alınmamasına verilecek makul bir cevap yoktur. Denebilir ki *itiyadi suç* terimine nispeten *ihtiyati tedbir* yazı dilinde daha çok kullanıldığı için böyle bir yola gidilmiş. Ancak Türk Ceza Kanunu'nun 4. Maddesi'nde yer alan “*Kanun bilmemek mazeret değildir*” hükmünü göz önüne alırsak insan hayatında bu tür terimleri öne çıkarmak, sözlüklere almak, aydınlatıcı açıklamalarda bulunmak gerekir.

Kanun yazıcıları söz konusu *nispet i'li* sözlerin, *-en* ekli zarfların Türkçelerini aramaya pek yönelmezler. Onların da kendilerine göre birtakım kaygıları vardır. Bu durumda iş sözlüklere düşmekte, insan hayatıyla ilgili diğer kelimeler gibi kanunlarda geçen terimlerin de tanımlanması gerekmektedir. Bu açıklamaları yaparken pek merak ederim, acaba ülkemizde kelimelerin anlamlarını öğrenmek, sıfatı, zarfını, deyimini düşünmek için sözlüklere bakma alışkanlığı gösterenlerin sayısı ne durumda? Söz hazinesinin alabilirdiğine daraldığını dikkate alan kaldı mı?

Sıfat olarak nitelediğimiz nispet bildiren *-i'li* şekiller gerektiğinde zarf olarak da kullanılır. Dilin bu incelikleri kanun yazıcılarınca bilinmesi gerekir. Örneği gene Türk Ceza Kanunu'ndan verelim:

“İradi olarak alınan alkol veya uyuşturucu madde etkisinde suç işleyen kişi hakkında birinci fıkra hükmü uygulanmaz” (34. Madde 2).

Kanun metinlerinde *iradi* yanında *gayriiradi* de sık kullanılır.

Burada söz konusu ettiğimiz *itiyadi*, *ihtiyati*, *iradi* terimlerindeki nispet bildiren *-i* ekini karışma söz konusu olmadığı için düzeltme işaretiyle göstermiyoruz. İnsan *bedeni* ile *bedeni aksaklık*, *adamın keyfi* ile *keyfi davranış* örneklerinde nispet bildiren *-i* eki ile 3. tekil iyelik eki *-i* arasında benzerlik olduğu için *bedeni* ve *keyfi* kelimelerini düzeltme işaretiyle yazıyoruz. Bunun

gibi toplumumuzda özellikle basında henüz gereği gibi dikkat çekmeyen *kar* ile *kâr*'ı düzeltme işaretiyle birbirinden ayırmayan hususları yeri gelmişken belirtmiş olalım.

Bu üç terimden *iradi* için Türkçeleştirme çalışmalarında bulunan *istençli* kanun maddeleri arasına giremezken sağlık bilimlerinde, psikolojide *istenç* sözüne *istençli*, *istençsiz* biçiminde daha çok ilgi duyulmuştur. Üzerinde durduğumuz meselelerden biri de çeşitli bilim ve sanat dalları arasında terim birliği kurmaktır.

Korumacı bir tutum içinde olan kanun yapıcı *sebe*p yerine *neden* kullanırken *nisp*et *i*'li ve *-en* ekli kelimeleri Türkçeleriyle değiştirme yoluna gitmez. Belki de bu hususu dile getiren, Türkçelerine yönlenmeyi hatırlatanlar olmamıştır.

Bizde sıfat olan ve nispet bildiren *-i*'li kelimeler üzerinde en çok duran bilim adamlarından biri, Türk Dil Kurumunda başkanlık görevini de üstlenmiş Tahsin Banguoğlu'dur. Onun *-sal* (*-sel*) ikiye ilgili olarak yazdığı 4 yazı, *Dil Bahisleri* adlı kitabında yer alır (Kubbealtı Neşriyatı, 1987). Gene aynı kitapta bulunan üç yazısı da nispet sıfatlarıyla ilgilidir.

*Nisp*et *i*'li sıfatların Türkçeleştirilmesinde *-sal* (*-sel*) ikinin yapay olduğunu savunan T. Banguoğlu, bu ek yerine *-sı*, *-cıl*, *-sil*, *-ıl*, *-lık*, *-cı*, *-ce* eklerini önerir; bunlardan *-sı* (<*-sığ*) ekinin tarihî boyutu olduğu üzerinde durur. Okumayan, Türkçedeki bu imkânları görmeyen, söz konusu ekleri denemeyen, kimseler geçen yıllar içinde *nisp*et *i*'li kelime ve terimleri *-sal* (*-sel*) veya *-al*(*-el*) ekiyle karşıladılar.

Verilen bunca ek dikkate alınmadan adlara gelen ve durum (hâl) eki olan *-dan* (*-den*, *-tan*, *-ten*) ekine başvuruldu, nispet ekli sıfatlar *doğuş*tan (fitri) veya *iç*ten (samimi) örneklerinde olduğu gibi *-tan*(*-ten*) durum ekiyle karşılandı. Zarfı (fıtratın) da *yaradılış*tan biçiminde aynı ekle karşılandı.

Cumhuriyet tarihi boyunca türetilmiş ve birçoğu da dilde yer etmiş bu tür kelime ve terimleri yapıcı yanlış bulunmuştur. Ancak bunlar üzerinde yeniden bir tasarrufa gidilmeyeceği açıktır. Aslında her birinin kendine özgü bir hikâyesi var. Artık olan olmuş, hiç olmazsa şimdi yeni türetilcek terimlerde bu incelikleri göz önünde bulunduralım.

Aradan 30 yıldan fazla zaman geçti resmî dilde *inzibati tedbirler*, *idari tedbirler*, *miladi takvim*, *seferi durum*, *siyasi karar*, *keyfi davranış*, *asli unsur* gibi *nisp*et *i*'li kelime ve terimler varlığını korudu. *Tahmin* yerine önerilen *kestirim* sıfat söz konusu olduğunda *kestirimli* olamadı; *tahmini* ve zarfı olan

tahminen varlıklarını korudu. Hikâyesi anlatılacak daha pek çok *nispet i'li* kelimeler var.

Kullanım dışı kalmış yüzden fazla nispet -i'li kelime kitapların sayfaları arasında kaldı, birçoğu da eskimiş gerekçesiyle sözlüklerden çıkarıldı. “Topraksı, toprakla ilgili” anlamında *türabi* kişi adı olarak yaşatıldı. Renk adı *turuncu* kişi adları Şükri, *Hüsni* uyuma bağlı olarak *turuncu*, *Şükri*, *Hüsni* şeklini aldı. Renk adı olan *zeytuni*, kelimesinde böyle bir değişme olmadı. Öte yandan eleştiri konusu olan -al (-el) ekiyle kurulmuş ve *mahalli* kelimesine karşılık olarak gösterilmiş olan *yerel* dilde benimsendi.

Gene eleştiri konusu olduğu hâlde -ay (-ey) eki *yatay* örneğinde olduğu gibi *ufki* terimine karşılık oldu. Şimdi eğitimde *yatay geçiş*, yeşil alanlara daha fazla yer kalsın diye inşaatta *yatay yapı* gibi yeni terimler türetildi. Bunun gibi şaküli matematikte *düşey* ile dilde yerini buldu. *Satıh* ve *sathi* terimlerinde ise yukarıdaki örneklerde olduğu gibi bir gelişme olmadı. *Yüzey* öteki örneklerde olduğu gibi *sathi*'nin karşılığı değil *satıh* kelimesinin karşılığı oldu. Bu durumda *sathi* sıfatı bu kez *yüzeysel* biçiminde dile yerleşti. Bu durum, biraz da -ay (-ey) ekinin addan ad yapan bir ek mi, addan sıfat yapan bir ek mi konusunda kararsız kalıştan kaynaklandı. Şimal, *cenup* yön adları *kuzey*, *güney* için kullanıldı. Bunlar dil bilgisine göre birer addır. Şimali Anadolu, Cenubi Anadolu örneklerinde ise şimali, cenubi birer sıfattı. Bu kez *kuzey* ve *güney* birer ad iken *Kuzey Anadolu*, *Güney Anadolu* biçiminde birer sıfat oldu. Aslında dil bilgisi açısından bu durum kurallıdır çünkü Türkçede adlar bir başka adın başında sıfat olarak kullanılabilir.

Dilde kural arayanlar zaman zaman çok eleştirildi, hatta susturuldu. Dili kendi akışına bırakılması istendi. Sonuçta *tıbbi ekipman*, *acil servis* biçiminde kelimeler türedi. *Acil* sıfatı ad gibi kullanılarak *acilde* biçimini aldı.

Belki bir gün Türkiye Büyük Millet Meclisi gündeme getirdiği torba kanunlarından birine dildeki yabancılaşmayı da dâhil eder, alanın uzmanları özellikle İngilizceden geçen ad ve sıfatlara, bilim, sanat terimlerine uygun ve isabetli karşılıklar bulur.